
Deelnemende en verteenwoordigende burgerskap: Die ontwikkeling van politieke medesegenskap in die Nederlandse Protestantse denke, 1555-1590

A.W.G. Raath

Navorsingsgenoot, Departement Filosofie

Universiteit van die Vrystaat

RaathA@ufs.ac.za

Abstract

Participatory and representative citizenship: The development of political democracy in Dutch Protestant thought, 1555-1590

Dutch constitutional thought of the sixteenth century contributed in major respects to Protestant views on liberty, participatory and representative government and resistance to tyranny. Martin van Gelderen describes the essence and defining characteristic of Renaissance republicanism and adds that, as supreme political values, liberty, the common good of the community and the personal freedom of its members were preserved and furthered best by a political system characterized by a set of sound laws, a refined form of mixed government based on elections (and thus on representation) and virtuous acts of public service by the citizens, and also that it is worthwhile to compare the ideology developed during the Dutch Revolt, which contained a vision of the political order as based on liberty, constitutional charters, representative institutions and popular sovereignty. This article investigates the contribution of three texts in particular to the notions of participatory and representative governance in the protection of civil liberties in sixteenth century political discourse viz.

A defence and true declaration (1571), Political education (1582) and the Short exposition (1582). It is concluded that the values of participatory and representative political bodies, are, together with other core-values, an equally important legacy of Marnix van St. Aldegonde and other authors to the development of a strong democratic and constitutionally based theory of people's resistance to tyranny.

1. Inleiding

Die reg van volkere om hulself te regeer het in die sestiende eeu tot rypheid gekom. Terwyl Westerse nasies universele trou aan die Pous verskuldig was, kon die fundamentele beginsels onderliggend tot die politieke lewe nie tot praktiese vergestaltung kom nie – die resultaat daarvan was, wat L.J. du Plessis noem, die “etiese relativisme” in die staatsdenke.¹ Die Protestantse verset teen Roomse ekklesiosentrisme en subsidiariteit en die leer van *analogia entis* en partisipasie, het die verhouding tussen vors en onderdane op die voorgrond geplaas.² Teenoor Roomse ekklesiosentrisme het eerstens die Protestantse perspektief in Lutherse kringe ontluik dat kerk en staat beide hul roeping, pligte en taak van God ontvang het. Tweedens het die Calvinistiese insig teenoor Roomse subsidiariteit posgevat dat kerk en staat gelykwaardige sosiale instellings is, wat elk oor ’n eie terrein van kompetensie beskik, ’n eie roeping het en nie die een hiërgies onder die ander funksioneer nie. Derdens het sowel Martin Luther (1483-1546) as Johannes Calvyn (1509-1564) die oppergesag van die menslike rede – volgens die Roomse model van *analogia entis* – in politieke aangeleenthede verwerp en die norme van Gods Woord as riglyne vir politieke gesagsdraers en die verhouding tussen owerheid en onderdaan geneem. In die Lutherse tradisie het die Maagdenburg Belydenis (1555) die reg van volksverteenwoordigende politieke instellings as grondslag vir die reg van verset teen tirannieke owerhede beklemtoon.³ In Calvinistiese kringe het Francois Hotman (1524-1590), Theodorus Beza (1519-1605) en Hubert Languet (1518-1581) die konstitusionele band tussen vorste en hul onderdane in verbondsterme beskryf. Nederlandse Protestante het die geleentheid

-
- 1 L.J. du Plessis, *Die Moderne Staat*. Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkery (1941), p. 37 e.v.
 - 2 Robert Gilmour, *Samuel Rutherford. A Study. Biographical and somewhat critical, in the History of the Scottish Covenant*. Edinburgh & London: Oliphant & Ferrier (1904), pp. 177-178.
 - 3 Kyk M.J. Trewhella, *The Doctrine of the Lesser Magistrates*. North Charleston: CreateSpace (2013), pp. 31-37.

benut om die deelnemende en verteenwoordigende politieke beginsels tot 'n konstitusionele konteks van politieke medeseggenskap te ontwikkel wat verreikende effek in die Westerse politieke denke gehad het. In hierdie artikel word op die argumente vir deelnemende en verteenwoordigende burgerlike instellings in die Nederlandse Protestantse literatuur van die sestiende eeu gefokus.

2. **Burgervryhede en privilegies as katalisator vir Nederlandse Protestantse denke oor deelnemende en verteenwoordigende burgerlike instellings**

2.1 *Marnix van St. Aldegonde se Libellus supplex Imperatoriae Maiestati (1570) (A Defence and true Declaration of the Things lately done in the the Lowe Country, whereby may easily be seen to Whom all the Beginning and Cause of the late Troubles and Calamities is to be imputed (1571))*

2.1.1 *Die bedreiging van burgervryhede*

Jacob van Wesembéeke (c.1523-c.1577) het in belangrike opsigte die pleidooie vir handhawing van die Nederlandse burgervryhede vanaf die middel van die sestiende eeu verwoord: Die beleid van die Spaanse regering skend die privilegies en vryhede van die land met bedreiging van die fundamentele grondslae van die Nederlandse konstitusionele denke. In sy publikasies van 1568 en 1569 plaas Wesembéeke klem op die historiese agtergronde van die Nederlandse konstitusionele vryhede – die “natuurlike, ingeskape vryheid, wat die inwoners van die Lae Lande bo alles waardevol ag en nie sou toelaat dat dit ondermyn word nie”.⁴ Dié vryheid was die basis van die Nederlande se vooruitgang – 'n vryheid wat by verlies daarvan ekonomiese ruïnasie tot gevolg sal hê.⁵ Die privilegies was die beliggaming van dié vryhede en daarom het die Nederlanders van hul regeerders oor die eeue verwag om die eed af te lê dat dié privilegies en vryhede nie geskend sou word nie.⁶ By hierdie tema het skrywers soos Marnix van St. Aldegonde (1540-1598) en andere sterk aansluiting gevind en uitvoerig op die gevare van Roomse besetting

4 J. van Wesembéeke, De beschrijvinge van den geschiedenissen in der Religien ... Geen Plek van uitgawe en uitgewer vermeld (1569), p. 10.

5 Wesembéeke, De beschrijvinge, p. 39.

6 Van Wesembéeke, De bewijsinghe vande onschult van mijn heere Philip Baenreheere van Montmorency .. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld (1568), p. 373.

van die Nederlande gewys. Marnix van St. Aldegonde se *Libellus supplex Imperatoriae Maiestati* (1570) (vertaal as *A Defence and true Declaration of the Things lately done in the Lowe Country whereby may easily be seen to whom all the Beginning and Cause of the late Troubles and Calamities is to be imputed* (1571)), was 'n uitgebreide apologie vir die beskerming van die Nederlande se konstitusionele vryhede en privilegies. Agterliggend tot die Roomse bedreiging van die Protestantse geloof, bespeur Marnix bedekte pogings om die Lae Lande hul privilegies te ontnem en hulle aan die dwingelandy van die Spaanse Inkwisisie te onderwerp. Aldegonde beweer dat die doel was om die Nederlande te verander *en pays de conquete*, die Nederlande se privilegies op te hef en dit – met verlies van hul republikeinse vryheid – in 'n koninkryk te omskep. Vryheid is vir die Nederlanders dermate belangrik, volgens Marnix, dat die inwoners van die Lae Lande, 'n "kortstondige dood" sou verduur, in die hoop om die antieke vryheid aan hul kinders na te laat eerder as om 'n slawerny wat aakliker as 'n duisend dode is, te ondergaan.⁷ Marnix vind 'n intrinsieke verhouding tussen die antieke vryheid en die privilegies van die Nederlanders. Burgervryhede is, volgens Marnix, die teiken van die Pouslike aanslag: "And so by little and little, they have attained not only by searching and inquiring to become Lords of every private person's goods, possessions, houses and most secret places, yea and their wives and children, but also to bring the magistrates and Princes themselves in subjection to their authority."⁸ Vervolgens noem Marnix 'n hele aantal ondermyningstrategieë wat Pouslikes aanwend om die antieke burgervryhede die inwoners van die Lae Lande te ontnem – aanduidings van tirannieke optrede jeens die inwoners.⁹ Die inwoners van die Lae Lande se sug na vryheid van godsdienst het die Pouslike opponente met groter wreuel jeens hul vryhede vervul, "not only to frustrate the hope of the inhabitants, but also, by bringing in a far more grievous tyranny, to pull from them all the residue of their right and liberty that they had remaining".¹⁰ Marnix vervolg: "(B)y how many and how strange devises he has robbed all men's goods: how he has spoilt the whole Province of all their ornaments, disarmed them of their defences, deprived them of their liberties, and stripped them of

7 Marnix van St. Aldegonde, *Vraye narration et apologie des choses passees au Pays-Bas touchant le fait de la religion en l'an MDLXVI* (1567), 46.

8 Marnix van St. Aldegonde, "A Defence and True Declaration", (1571), pp. 6-7.

9 Marnix, "A Defence and True Declaration", p. 7.

10 Marnix, "A Defence and True Declaration", p. 7.

their laws and privileges: how every honest man he has condemned by private warrant without judicial order.”¹¹ Dié inwoners was selfs slagoffers van die aanslag op hul gewetensvryheid.¹² Die slagoffers van die Pouslike tirannie het met geduld hul lyding verdra. Dit blyk egter dat dit slegs die tirannieke onderdrukking van die inwoners onder dekmantel van valse beswadding van Lutherane en Calviniste verder verswaar het.¹³

2.1.2 *Volkverteenwoordigende instellings en aantasting van burger-vryhede*

Tirannie is die uitwissing van burgervryhede deur die kompetensie-oorskryding van die regeeramp en negering van die plegtige ondernemings wat teenoor die onderdane gemaak is. Marnix gee ’n beeld van die mate waartoe Nederlanders reeds hul vryheid as gevolg van die kompetensie-oorskrydings van die Pouslikes moes inboet: “And so by little and little, they have attained not only by searching and inquiring to become Lords of every person’s goods, possessions, houses and most secret places, yea and their wives and children, but also to bring the magistrates and Princes themselves in subjection to their authority.”¹⁴ Selfs volksverteenwoordigende instellings is deur die Pouslikes ingepalm, “and so in short time should openly bring a most flourishing and free Province into the most dishonourable servitude of strangers, and those most villainous and abominable persons, to torment at their pleasure the most honest and best men, upon subordination of any infamous informer or most corrupt witness, with bonds, with racks, with gallows and with fire, to trust the wealthy out of their possessions, to subdue the magistrates themselves to their jurisdiction, and to make themselves Lords of all.”¹⁵ Nadat onderdane se burgervryhede opgehef is, is geweld op hulle toegepas en hul godsdiensvryheid aangeval, Protestantse gelowiges met wapengeweld bedreig en nuwe ede ter navolging van die Roomse geloof afgedwing.¹⁶ Die onregmatige optrede van die tirannieke vors, setel in sy skending van plegtige ondernemings, die ondermyning van die wette van God en mense en die aantasting van sowel

11 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 8.

12 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 8. Kyk ook pp. 9, 21,

13 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 21.

14 Marnix, “A Defence and True Declaration”, pp. 6-7.

15 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 8. Kyk ook pp. 19-20,

16 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 43.

heilige (godsdienslike) as nie-godsdienslike aangeleenthede.¹⁷ Die konflik in die Lae Lande is nie in die eerste plek teen aantasting van godsdiensvryheid nie, maar die aantasting van onderdaansvryhede en ondermyning van die gesag van die laer magistrature – ’n stryd om vryheid (insluitend godsdiensvryheid) teen dierlike tirannie.¹⁸ Tirannie het ook die vernietiging van die politieke verteenwoordigende strukture van die Nederlande tot gevolg gehad en alle soewereine mag in die hande van die Roomse biskoppe en die Spaanse Inkwisisie geplaas.¹⁹ Die vraag welke volksverteenwoordigende strukture die leiding in verset deur die onderdane moet neem, het Jacob van Wesembecque (c.1523-c.1577) reeds in 1568 die State ondubbelsinnig as die aangewese entiteite aangedui: “In the ideology of the Revolt, however, the role of the States was celebrated from the outset. Unequivocally, the States were designated as the guardians of liberty and the executors of the right of resistance and abjuration.”²⁰ Verskillend van die Franse idee van konstitusionele verset, het die Nederlandse politieke teorie reeds vanaf die sestigerjare van die sestiende eeu die praktiese inslag van burgervryheidsbeskerming deur die State aanvaar.

2.1.3 Deelnemende en verteenwoordigende burgerskap

Die Calvinistiese klem op volksverteenwoordigende strukture as meganismes om verset teen tirannieke regerings uit te oefen, was nie tot die Franse konstitusionele denke van die sestiende eeu beperk nie. Soos Franse Gereformeerde Protestante, het Nederlandse skrywers nie alleen Calvin se standpunte oor die oorsprong, aard en doel van politieke gesag onderskryf nie, maar dit ook aktief in hul publikasies bevorder.²¹ Marnix wys vervolgens op die uitskakeling van politieke medeseggenskap op grond van deelnemende en verteenwoordigende burgerskap onder Spaanse oorheersing. Hy verwys spesifiek na die transformasie van die Nederlande vanaf republikeinse instellings tot absolute soewereiniteit van ’n monargie.²² Die State en laer volksverteenwoordigende strukture se inspraak by wetgewing is uitgeskakel – stappe wat Marnix in die kantaantekeninge tot die teks

17 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 63.

18 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 65.

19 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 72.

20 M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*. Cambridge: Cambridge University Press (2002), p. 274.

21 Kyk bv. Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590*, p. 266.

22 Marnix, “A Defence and True Declaration”, pp. 10-11.

beskryf as “(t)hat the assent of the estates was not taken, it is manifest by the very words of the Edicts, by the which the estates, governors and magistrates of the provinces were commanded with most grievous punishments to establish those Edicts ...”²³ Die Edikte wat drakoniese stappe teen die godsdiensoortuigings van die inwoners van die Lae Lande van stapel gestuur het, is in stryd met die antieke gebruike van inspraak deur die Stande van die provinsies aangeneem, teen die wil van alle van die laer volksverteenwoordigers aanvaar, en as sodanig nietig: “It is manifest that all the Edicts, which were made by Charles the Emperor and King Philip are void and of none effect, because they were made contrary to the laws and statutes of the country without the counsel and consent of the estates of the provinces required in some assembly (as they were bound by oath thereunto) without whose assent nothing, according to the custom and manner of their ancestors could be established, and were also thrust upon many of the Magistrates against their will ...”²⁴ Die volksverteenwoordigende instellings, soos die laer magistratuur, is deur die Pouslike owerhede vervang met instellings wat Keiser Karel V en Philip II van diens was: “Therefore he first put all the magistrates (which were thought once to favour justice) out of their authority and place, with great ignominy and reproach. He substituted in their rooms, contrary to their laws and orders, naughty packs abounding in all sin and wickedness ... And by that means he deprived all lawful and ordinary magistrates of their jurisdiction and hearing of matters granted to them by the laws.”²⁵ Marnix verwys eksplisiet na die godsdiensoortuigings in Frankryk waar die Pouslikes in stryd met die wette van die Stande van die hele gemenebes opgetree en die bestaande ede en ooreenkomste geminag het.²⁶ Hy bemerk ’n verband tussen die Protestante se stryd in Frankryk, Duitsland en Nederland.

2.1.4 *Verbond, ampseed en beskerming van burgervryheid*

Hubert Languet (1518-1581) se argumente in sy *Vindiciae Contra Tyrannos* (1579), is gelyklopend met soortgelyke standpunte wat ook in die Nederlandse konstitusionele denke gefigureer het. Die argument van die *Vindiciae* wentel om twee kontrakte: Eerstens, die verbond tussen God, koning en die laer volksverteenwoordigende

23 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 21.

24 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 55.

25 Marnix, “A Defence and True Declaration”, pp. 57-58.

26 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 74.

instellings; tweedens, dié tussen die koning en die volk.²⁷ Dit was fisiek onmoontlik vir die Franse volk om saam te kom en 'n kontrak met die koning te sluit, daarom is die gesag van die volk beliggaam in volksverteenwoordigende strukture, soos die laer magistrate. Volgens die *Vindiciae* het die volk egter nie hul oorspronklike soewereiniteit prysgegee nie en erkenning verleen daaraan dat selfs konings en vorste dienaars van die volk is.²⁸ Indien die koning sy kontrakverpligtinge ontduik, beskik die volk oor die reg om hom te weerstaan – 'n reg wat nie aan enkelinge toekom nie, maar aan die volksverteenwoordigende strukture.²⁹ Die idee van 'n kontrak wat volk en vors wedersyds verbind, het ook in die Nederlandse versetdenke inslag gehad. Die konstitusionele kompetensieperke aan die gesag van vorste en konings is, volgens Marnix, tradisioneel deur kontraktuele verbondsondernemings en met eedsbevestiging vasgelê: “Principally they urged this one thing that the ancient liberty of assembly of the estates in parliaments that has continued at all ages greatly abates the power of the prince, for that there both by ancient usage of their forefathers it was so provided, and by the promises and covenants of the princes themselves confirmed with their oaths it was so ordained, that the princes should not decree or do anything to the people's liberty or of the authority of their laws without the will and assent of the estates of the whole country ...”³⁰ Die Pouslikes het in stryd met die wedersydse verbondsondernemings van die vors en die volk en die meegaande ede gehandel.³¹ Toe die koning die koningskap van Brabant aanvaar het, het hy deur middel van plegtige eedswering en verbond beloof dat hy die inwoners se besware, versoeke of eise sal aanhoor.³² Spoedig het Philip egter die versoeke van die adel om nakoming van sy eedverpligtinge van die hand gewys en selfs die samekomste om die koning te petisioneer, verhinder: “Which is also ignorant that these free and solemn assemblies be not [only] used in all provinces and amongst all people, but also accounted as the only stay and remedy of all mischiefs and public calamities, and that

27 J. Brutus (pseud.), *Vindiciae, Contra Tyrannos*. Cambridge: Cambridge University Press (1994).

28 Brutus, *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 120.

29 Brutus, *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 199, met verwysing na die Nederlandse konstitusionele geskiedenis.

30 Marnix, “A Defence and True Declaration”, p. 20.

31 Marnix, “A Defence and True Declaration”, pp. 46-47.

32 Marnix, “A Defence and True Declaration”, pp. 50-51.

no man has at any time therefore gone about to hinder such solemn meetings but they which would rob and spoil the poor people of the right, of their liberties, of all their ancient laws and customs and freedom, of their privileges, and desired to rule all alone, according to their lewd lust and appetite, and by right or by wrong to execute upon their poor subject's souls and bodies."³³ Van die ooreenkomste tussen die Franse en Nederlandse konstitusionele versetdenke, skryf Van Gelderen: "(T)here are obvious and striking parallels between the arguments used to justify the Dutch Revolt and monarchomach ideas. Without going into an elaborate comparison it can be pointed out that the justifications of both the Dutch and the French resistance were ultimately based on notions of popular sovereignty, noting that the rulers had been made by and because of the people. As far as the right of resistance is concerned, the similarity between Dutch and French political thought is again striking. Dutch and French thinkers alike argued that the representatives of the people had the right to resist a prince who violated the law of nature and the terms of the contract on which he had been appointed. Another parallel was that, generally, Dutch and French political thinkers confined this right of resistance to the representatives of the people, that is to the people as a collectivity."³⁴

2.2 *Marnix van St. Aldegonde se Politicq Onderwijs (1582)*

2.2.1 *Die Calvinisties-Protestantse refleksie oor die openbare belang en vorstelike tirannie*

Reeds in die anonieme *Vertoog ende openinghe om een goede, salighe ende generale vrede te maken in dese Nederlanden* (1576) word die openbare belang in die stryd om burgervryheidsbeskerming beklemtoon. Die *Vertoog* argumenteer dat in die Nederlandse Republiek, die vors bloot 'n dienaar en handhawer van die regte en wette is en dat hy die gehele volksliggaam verteenwoordig.³⁵ Vorste staan onder die wette en behoort in ooreenstemming met die wette en regte van die gemeenskap te regeer omdat die gemeenskap se welsyn en geluk die hoogste politieke wet is. Die gemeenskap, gaan die *Vertoog* voort, is nie geskep vir die doel van vorste nie, maar hulle

³³ Marnix, "A Defence and True Declaration", pp. 51-52.

³⁴ Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, pp. 270-271.

³⁵ Anoniem, *Vertoog ende openinghe*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld (1576), fol. A5.

is in amp geplaas vir die welsyn van die gemeenskap.³⁶ Indien die vors sy plig en eed versaak en poog om die land volgens sy wil te regeer, is dit beter om in onguns by die vors te val wat as 'n tiran optree, as om teen reg en rede die vaderland te benadeel en die vloek van die onderdrukte gemeenskap en die wraak van God op die hals te haal.³⁷ In geval van tirannie eis die hoër doel van die openbare belang dat weerstand uitgeoefen moet word.³⁸ Dit is veral die plig van die State om toe te sien dat die fundamentele grondslae van die politieke orde bewaar bly en die openbare belang van die *res publica* gedien word – 'n belangrike ontwikkeling in die versetdenke van die Nederlandse opstand.³⁹ Marnix van St. Aldegonde se *Politica Onderwijs* is 'n kommentaar op die afswering van die Nederlande, die breuk van die State-Generaal met Philip II en pleidooi dat die openbare belang deur Spaanse tirannie aangetas word. Dit behandel onder ander die doel van regering, die welsyn en vooruitgang van die samelewing, die instelling van die vors tot eer van God en welsyn van die volk in die bevordering van die openbare belang. Hy oefen kritiek uit op gesagsdraers wat hul eie belang soek, hul onbeteuelde emosies laat botvier en wat reg is met mag en geweld onderdruk. Marnix gebruik verwysings na die Bybel, klassieke antieke skrywers soos Cicero en Middeleeuse politieke en regsdenkers soos Bartolus van Sasseferato (c. 1313-1357), om sy standpunte te versterk. Sy gevolgtrekking is dat Philip II 'n tiran is. Met verwysing na Bartolus se *De Tyranno*, formuleer Marnix die kern van sy betoog teen tirannie soos volg: Indien 'n tiran 'n regmatige vors is wat deur opvolging of verkiesing die troon bestyg het, mag hy nie deur enige persoon om die lewe gebring word nie; in sulke gevalle het die State en volksverteenwoordigers as publieke persone die reg en plig om 'n tiran te dood. Die afswering van Philip II deur die Nederlande is dus, volgens Marnix, 'n regmatige handeling omdat hy as vors sy eed verbreek en die kontraktuele verbond tussen hom en die volk verbreek het.

2.2.2 Marnix se kritiek van Machiavelli se vorstelike absolutisme

Volgens Marnix ondersteun Machiavelli konings in hul tirannie deur te beweer dat God alle mag aan konings gegee het en slegs die hemelse domein aan die konings se gesagsfeer onttrek het. Hy verwys onder

36 Anoniem, *Vertoog*, fol. C4.

37 Anoniem, *Vertoog*, fol. C4.

38 Anoniem, *Vertoog*, fol. C4.

39 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 135.

andere na Bybelse getuienis wat die teendeel uitwys: Psalm 24:1 en Spreuke 8:15. God is Koning van die konings en Heer van die here en alle vorste is dienaars van God se Ryk om die goeie te beskerm en die bose te straf. Konings en vorste is stadhouers en dienaars van God en as sodanig is konings en vorste geroepe om God te dien en God nie te weerstaan nie; om God se wet te handhaaf en nie te beperk nie; om konings en vorste te eer, te vrees en te gehoorsaam: "Thus the throne of Kings is called the throne of God, and for the same reasons the people are called the people of the Lord, as one finds written in the ninth chapter of the first book of Samuel and in the twentieth chapter of the second Book of Kings."⁴⁰ God gee nie sy volle gesag aan enige mens nie maar behou sy oppergesag tot in ewigheid – soos konings hul gesag aan hul ondergeskiktes gee, maar die hoogste gesag behou; hoeveel meer reserveer God nie vir homself die hoogste gesag nie?⁴¹ Onderhoriges bind hulself aan hul vorste met 'n eed en beloftes van onderhorigheid en lojaliteit. Soortgelyk, is konings deur middel van eed aan God gebind deur eedswering, wanneer hul teenoor God onderneem om regverdig, regmatig en in gehoorsaamheid aan God te regeer.⁴² Die *Politieq Onderwijs* onderskryf die idee van die dubbele kontraktuele verpligting van konings en vorste: Eerstens teenoor God; tweedens teenoor die volk. Vir die eerste verbond verwys Marnix na verskeie voorbeelde in die Ou Testament ingevolge waarvan vorste die verpligting het om te verseker dat God volgens sy bevele gedien word. Ook die volk saam met die koning staan onder verpligting om God te dien volgens 1 Samuel 12:13-16: "Behold the King you have chosen and desired. Behold, God has set him as a King over you. Be obedient and serve God, both you and your King, who reigns over you, for otherwise you and your King will perish and come to nothing."⁴³ Na Saul se ongehoorsaamheid aan God, het hy die ryk verbeur en Dawid is gekroon op dieselfde voorwaardes; na hom Salomo, die seun van Dawid, met wie God 'n verbond gesluit het (1 Konings 2:4). Soortgelyke beskrywings is te vinde in 1 Samuel 12; 1 Konings 2 en 6; 2 Kronieke 16 en ander dele van die Ou Testament: "From all these wonderful examples and testimonies it is clear and public that the Kings and other governors, as God's vassals in maintaining the law of God, swear to their overlord and therefore, like their own vassals

40 Marnix van St. Aldegonde, "Political Education", (1582), p. 192.

41 Marnix, "Political Education", p. 192.

42 Marnix, "Political Education", pp. 192-193.

43 Marnix, "Political Education", p. 193.

and subjects who lose their loan when they do not keep their promise and scorn faithfulness, they forfeit in God's eyes their empire and supreme power when they despise and do not observe the covenant concluded with God, as was shown to Saul, after he had become disobedient to God, to Solomon (after he had turned to the idols), and to others."⁴⁴ Vorstelike gesag is beperk deur die verbondskonteks en -voorwaardes waartoe vorste en konings hul verbind. Dieselfde strawwe wat konings, rigters en die volk getref het by minagting van die verbond met God, sal ook Christelike konings en goewerners besoek, omdat die Evangelie die wet volg met dieselfde voorwaardes, strawwe en wraak, naamlik God Almagtig – 'n lot wat tirannieke vorste en konings ook sal besoek.⁴⁵ Volgens Marnix het die instellings van verbondsluiting en eedswering in tweeledige opsig die gesag van die koning beperk: Eerstens, dat dit bepaalde kontraktuele verpligtinge op die vorste en konings geplaas het: "Such should principally take place in these Netherlands as these have been governed from old times, and also had to be governed, after the contents of the oath taken by their Prince at the inauguration, following their Privileges, customs and old habits, especially considering that most of the Netherlands receive their Prince on conditions, by contract and agreements, which lapse when the Prince breaks them even if he has the right to rule the Country."⁴⁶ Die verbond en eedswering bind die konings en vorste aan die wette wat hul maak, die voorwaardes waaraan hul trou sweer en ooreenkomste wat hul gesluit het. Ingevolge die glos op die regsreël *Princeps legibus solutus est*, van die *Digesta* (1. 3. 31), is vorste vrygestel van wette deur andere gemaak, maar wel gebonde aan die wette wat hyself neerlê. Die regsreël *Digna vox* en *Princeps legibus solutus est* bind vorste selfs aan kontrakte wat hul met privaat persone sluit. Gevolglik is die koning selfs sterker gebind aan nakoming van sy ondernemings teenoor die State-Generaal en die onderdane van die Nederlande.⁴⁷ Marnix neem die kontraktuele verpligtinge wat op die vorste en konings rus nog 'n stap verder: "This should also be applied to contracts and agreements between the Prince and the States of the country, concluded by the subjects: namely, that they must be fulfilled. For all conventions, contracts and agreements, although they previously consisted in the will and the discretion of the parties, have

44 Marnix, "Political Education", p. 94.

45 Marnix, "Political Education", p. 194.

46 Marnix, "Political Education", p. 202.

47 Marnix, "Political Education", p. 203.

to be fulfilled, after they have been completely aggregated by mutual consent, in all points; not at will but by necessity ..."⁴⁸ Indien 'n vors sy eedondernemings verbreek, vervaal die gehoorsaamheidsplig van die onderdane, soos vervat in *Codex 2.3 (De Pactis)* – dieselfde beginsel wat op kontrakte en ondernemings wat met 'n eed verseël word, van toepassing is: "This should also be applied to contracts and agreements between the Prince and the States of the country, concluded by the subjects: namely, that they must be fulfilled. For all conventions, contracts and agreements, although they previously consisted in the will and the discretion of the parties, have to be fulfilled, after they have been completely aggregated by mutual consent, in all points; not at will but by necessity, as appears from the Codex under the title 'De obligationibus actionibus', of the law 'in commodato hace pactio' under the title 'Commodati vel Contra'." Die Spaanse vors het direk in stryd met sy verbonds- en eedverpligtinge opgetree. Hy het nuwe politiek-verteenwoordigende rade ingestel, buitengewone belastinge gehef en alles in sy vermoë gedoen om die mag en gesagsdraers van die adel, geleerdheid en handel uit te skakel, geleerdheid onderdruk, die platteland vernietig en die inwoners verarm, alle mense leed berokken en die gevestigde privilegies uitgewis – alles met die oog om aan sy beloftes, kontrakte en eed waarmee hy aan sy onderdane verbind was, vry te kom en aan sy tirannie 'n vaste basis te gee.

2.2.3 *Openbare belang, tirannie en verset*

Sedert 1565 ontwikkel 'n kenmerkende Nederlandse politieke perspektief dat die doel van enige vorm van politieke gesag gerig is op die beskerming en kultivering van die openbare belang van die gemeenskap in wie se diens die gesag uitgeoefen word. Talle politieke pamflette en ander publikasies het die opstand regverdig met pleidooie dat die openbare belang van die gemeenskap onafskeibaar aan vryheid verbind was. Vryheid is beskou as die waarde *par excellence*, die bron van vooruitgang en geregtigheid, en die intrinsieke verband tussen vryheid van die vaderland en persoonlike vryheid en welvaart van die onderdane is by herhaling beklemtoon.⁴⁹ Vir Marnix is vryheid en die openbare belang eweneens heg verbind en is dit kenmerkend van tiranne om nie die eed van trou teenoor hul onderdane af te lê nie. Vorste wat troueloos hul ampsede versuim behoort geminag en as

48 Marnix, "Political Education", p. 204.

49 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 161.

trouelose aan hul vaderland gebrandmerk te word.⁵⁰ Marnix beklemtoon dat alle regeergesag van God is, dat vorste en konings die dienaars van God is, dat sulke heersers eerbiedig, gehoorsaam en hul gesag gerespekteer moet word. Op die vraag of sodanige eerbied, respek en gehoorsaamheid aan die koning van Spanje betoon moet word, reageer Marnix soos volg: Indien die regering, van welke aard ook al, hetsy monargaal of populêr, sy gesag en die reg om oor sy onderdane te regeer misbruik en dit in mag, geweld en tirannie verander, soos die koning van Spanje gedoen het, behoort sodanige regering – insluitend die koning van Spanje – nie gehoorsaam te word nie. Magsmisbruik en tirannie behoort deur die volksverteenwoordigende instellings en lojale onderdane teengestaan te word: “For all pious nobles and faithful subjects are permitted, for various causes and reasons, to resist and stem such tyranny and barberous cruelty, employing body, goods and blood to this end. One should remember the oath, which the Athenians took in accepting offices, dignities or similar matters, as one may take here ... They swore this: I will fight and struggle, alone and with others, for myself and the holy things, that is to say, the religion, the fatherland, the government, the liberty, wife and children.”⁵¹ Tirannie spruit uit die regering se afwyking van die doel waarvoor God dit ingestel het. ’n Regering wat sy goddelike doel versaak is soos ’n verrotte liggaamsdeel wat verwyder moet word omdat dit sy goddelike doel mis: “I say and maintain that it is impossible that any state of government, whatever the government may be, can remain, when the government is a tyrant, or when aristocracy changes into oligarchy, that is, when the government of the best among the people changes into usurpation, or when democracy changes into systema; that is when the power, which is with the whole people, turns into rebellion and sedition. For the pious and godly citizen or subject can have no common ground with a tyrant, usurper or seditious person.”⁵² Afwyking van die Godbepaalde doel van burgerlike regering, is die bedding van talle euwels: Omverwerping van die goeie wat met moeite opgebou is; toe-eiening van die goedere wat aan andere behoort; ongematigde en onredelike begeertes wat afguns en jaloesie laat opbruus; verandering van reg na verkeerd; eiewillige regering, “as the King of Spain does, when he writes: ‘for so it pleases us’, after Juvenal’s verse: ‘This is my will and command; let my will be the voucher for the deed.’ For

50 Marnix, “Political Education”, p. 175.

51 Marnix, “Political Education”, pp. 182-183.

52 Marnix, “Political Education”, p. 183.

the government is ordained to protect the subjects against each other and against the foreign enemy from injustice, force and violence.”⁵³ Om te regeer is 'n amp, nie 'n Ryk nie. Regeergesag berus by die regering en behels om goddelik en regverdiglik te regeer met die doel om die welsyn en vooruitgang van die gemeenskap en onderdane te bevorder: “It is the duty and office of emperors, kings and authorities to render assistance to the subjects. Therefore, their dignity is actually not glory but rather burden, not liberty but servitude, not dissolution but public service.”⁵⁴ Omdat konings verorden is deur God vir die welsyn en voordeel van die onderdane en omdat die welsyn en voordeel van die volk bestaan uit twee aspekte, naamlik geregtigheid onder sy onderdane en krag teen die vyand, verdien vorste wat nie die voordeel van hul onderdane soek nie, maar hul eie, met die oog op hul eie onbeteuelde begeertes, wat daarna streef om dit wat reg is te onderdruk met mag en geweld, wat weduwees en wese verskrik en beangs maak, in kort, wat die volk uitbuit met wreedheid en tirannie, die titel van tiran.⁵⁵ Tirannieke heerssug verdien nie die onderdane se gehoorsaamheid nie: “Consequently it follows that the subjects are neither under obligation nor bound to obey a government which seeks to impoverish its subjects with long-lasting wars, tries to wear them out and oppress them, and seeks to bring those who are free into slavery, to turn right into wrong and to change its lawful government into tyranny.”⁵⁶

2.2.4 Die konstitutiewe belang van burgerlike vryheid

Die anonieme *Discours verclaerende wat forme ende manier van regeringhe dat die Nederlanden voor die alderbeste ende zekerste tot desen tyden aenstellen mochten* (1583) het in geen onseker taal die ideaal van vryheid sterk benadruk. Onder die vaandel van demokratiese regering, verklaar die outeur dat vryheid die hoogste waarde vir die mens is en dat sedert die aanvang van die wêreld, mense in vryheid met mekaar saamgewoon het. Mettertyd het hulle politieke leiers verkies om hul in geregtigheid te regeer, dat mense nie vir politieke owerhede geskape is nie en dat regerings vir die welsyn

53 Marnix, “Political Education”, p. 184.

54 Marnix, “Political Education”, p. 184.

55 Marnix, “Political Education”, p. 186.

56 Marnix, “Political Education”, p. 187.

van mens ingestel is.⁵⁷ Met die oog op vryheid en behoud daarvan, behoort niks te swaar beskou te word nie, skryf Marnix: “That is, that for the sake of liberty and in order to maintain it, one should consider nothing too arduous, and that one should rather die than bow to any slavery.”⁵⁸ Onderdane is deur die eed aan God gebind om vir die vryheid en die vaderland te veg en te sterf. Marnix veroordeel die draadsitters en besluitelose vir hul onbetrokkenheid in die stryd teen tirannie en die bose⁵⁹: Die aflê van die eed is ’n belangrike daad om die trouelose van die betroubare te onderskei. Daar behoort by onderdane geen weifeling te wees om op te tree in aangeleenthede wat onderdane weet wat reg is, want deur twyfel in aangeleenthede wat reg is, begaan die twyfelaars en draadsitters ’n boosheid en ’n sondige daad wat by effek ’n misdaad is.⁶⁰ Die eed is die sterkste band wat mense bind. Daarom word nie sonder rede ’n oproep gedoen om die band met die Koning van Spanje te verbreek en in ooreenstemming met die eed teen sy tirannie op te tree.⁶¹ Dit gaan met die onderdane en hul regering soos ’n skip wat deur stormwinde oor die golwe in die middel van die see gedryf word. Die skeepslui verskil in temperament – die een wil hierheen en die ander daarheen en verskil oor die rigting van die wind. Onderwyl die meningsverskil woed, dryf die skip met al die opvarendes koersloos in gevaar om te strand en tot niet te gaan.⁶² Afswering van een vors en eedaflegging aan ’n ander regeerder is van deurslaggewende belang om die staatskip en opvarendes te red: “Therefore, for the sake of the profit and utility that comes from it, this oath must be taken. And those who refuse must be put under surveillance. For those who are united to each other by oath are more faithful to each other. This is why, when a new captain is accepted, the soldiers swear a new oath to him. Of course this case is not about swearing to any other lord, it merely serves to argue by comparison and examples.”⁶³

2.3 Die Corte vertoninghe van het recht byden Ridderschap,

57 Anoniem, *Discours verclaerende wat forme ende manier...* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld (1576), fol. A2.

58 Marnix, “Political Education”, p. 177.

59 Marnix, “Political Education”, p. 178.

60 Marnix, “Political Education”, p. 178.

61 Marnix, “Political Education”, p. 179.

62 Marnix, “Political Education”, pp. 179-180.

63 Marnix, “Political Education”, p. 181.

eedelen ende Steden van Hollandt ende Westvrieslant (1587)

2.3.1 Die vergestaltung van die soewereiniteits- en volksverteengewordigingsbeginsel in die Nederlandse politieke denke.

Francois Vranck (c.1555-1617) se *Corte vertoninghe* identifiseer die Nederlandse State as die belangrikste versetmeganismes in geval waar vorste handel teen die vryheid en welvaart van die volk. Die State het die primêre taak om die regte, vryhede en privilegies van die Nederlandse ingesetenes te handhaaf. Vervolgens bevestig hy die politieke gesag van die State om ondermyning teen te staan. Die volksverteengewordigende strukture is tweërlei: Die adel en die dorpsgemeenskappe. Dorpsgemeenskappe en stadsrade tesame met die korporatiewe strukture van die adel verteenwoordig die hele staat en die hele liggaam van ingesetenes. Die afgevaardigdes tree op deur middel van delegasie en afgevaardigdes handel namens hul prinsipale. Vranck aanvaar volksoewereiniteit as die basis van sy siening oor gesag en verteenwoordiging. Met “volk” bedoel Vranck die ingesetenes se gesag soos gemanifesteer in die adel en dorpsgemeenskappe wat deur middel van delegasie uitgeoefen word. Geen afbreuk word gedoen aan die belang van die State nie. Hoewel soewereiniteit by die volk berus, word dit deur hul gedelegeerdes – die State – geadministreer. Hy onderskei voorts tussen die *locus* en *administrasie* van soewereiniteit. Volgens Vranck se model berus die soewereiniteit van die land by die State.

2.3.2 Volksoewereiniteit en die Vindiciae Contra Tyrannos

In sy debat met die monargale adviseur, Wilkes, bou Vranck die 16de eeuse pleidooie vir volksoewereiniteit, soos verwoord in Hubert Languet se *Vindiciae Contra Tyrannos*, uit tot 'n korporatiewe soewereiniteitsleer. Johannes Althusius (1563-1638) ontwikkel populêre soewereiniteit in verband met holistiese en korporatiewe opvattinge van gemeenskap in die Middeleeuse denke. Vranck postuleer groepsonafhanklike owerhede en individue wat saamkom en binne die permanente raamwerk van volksgroepstrukture saamgebind is. Martin van Gelderen identifiseer Middeleeuse agtergronde tot die standpunte van Vranck - by name dié van Marsilius van Padua (c.1275-1342) en Willem van Ockham (c.1287-1347). Hy vervolg: “The political thought of the Dutch Revolt ... can be said to reflect and elaborate the riches of Medieval political thought.”⁶⁴ Tesame met volksoewereiniteit

64 M. van Gelderen, “Introduction”. In: *The Dutch Revolt*. Vertaal deur M. van Gelderen. Cambridge: Cambridge University Press (2002).

is delegasie en verteenwoordiging die politieke sleutels van Vranck se teks. Dorpsrade en kolleges is verteenwoordigend van die hele liggaam van die volk; verteenwoordiging wat toenemend in terme van delegasie vertolk word en uitmond in die korporatiewe struktuur van adel en Dorpsrade wat as verteenwoordigers van die volk handel.

2.3.3 *Die aard van volksverteenwoordiging en delegasie*

Die Nederlandse konstitusionele denke van die sestiende eeu is gekenmerk deur die idee van volksoewereiniteit wat spesifieke interpretasies gehad het: "It had been commonplace in the United Provinces to present the States, as representative institutions, and the idea of popular sovereignty, underscoring the authority of the community, was a key element in the ideological justification of the Revolt."⁶⁵ Vir Marnix was verteenwoordiging nie geskoei op die lees van persoonifikasie nie, maar delegasie. Die ideologiese basis van die nuwe Republiek van die Nederlande was gebaseer op vryheid, privilegies, State, en populêre soewereiniteit. Vryheid was die politieke waarde by uitstek. Vryheid kom tot vergestaltung in die vryheid van die land en die persoonlike vryheid en welvaart. Die Nederlandse opstand verdedig die vryheid wat bedreig word deur magswellus en tirannieke ambisies van Philip II se regering. Vir dié doel doen hy beroep op Middeleeuse tekste en Nederlandse konstitusionele dokumente in die verset teen vorste wat privilegies skend en deur middel van hul verteenwoordigers in die State hom as heerser wil vervang. Die State speel 'n deurslaggewende rol as liggame met soewereine magte – instellings wat sowel Middeleeuse wortels as Nederlands-konstitusionele wortels het: "(T)he 1582 *Political Education* and other treatises ... exemplify, Dutch authors were inspired both by the indigenous legacy of Dutch constitutionalism and civic consciousness and by the intellectual legacy of the late Middle Ages, Renaissance and Reformation."⁶⁶

2.3.4 *Tiranne moet deur middel van die State teengestaan word.*

Die skrywer van die *Corte vertoninghe* gee 'n uitvoerige motivering waarom die State die primêre versetstrukture teen tirannie is. Die optrede van die prinse, met die hulp van die State in Holland en Zeeland,

65 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 202.

66 Van Gelderen, *The Dutch Revolt*, p. xxxiii.

die vorige vyftien jaar, toon dat die ondersteuningsbasis van die State veel groter is as wat die Koning van Spanje gedink het. Die gesag van die State behels nie die beleid, gesag of mag van slegs dertig of veertig persone wat ter vergadering verskyn nie, maar behels 'n veel wyer verteenwoordigingsbasis. Die rol wat die State gespeel het om sowel Prinse wat die spoor byster raak tot orde te roep as om vyandige tirannie te bekamp, het 'n lang en kleurvolle geskiedenis. Vervolgens gee hy 'n uitvoerige beskrywing van die historiese oorsprong van die gesag van die State, synde volksverteenvoordigende instellings wat oor soewereine gesag beskik het: "As the Princes are easily deluded by guileful and ambitious folks, this could only be warded off because the inhabitants had the means at all times to oppose such practices with good order and policy, because they could not only always admonish the Prince to maintain their liberty and welfare in the name of all members, but could also offer opposition with the means of the country, should the Princes be lured into tyranny."⁶⁷ Die administrasie van die soewereiniteit van die land is deurlopend verseker deur die State, toe, as gevolg van afwesigheid, jeugdigheid, kranksinnigheid, misverstand of enige ander ongerieflike omstandigheid, die lande sonder die regsadvies van die Prins gelaat is. In sulke omstandighede het hulle dikwels 'n regeerder, bekend as 'n "Opsier" of "Regent" aangewys.⁶⁸ Holland en Zeeland is vir 'n tydperk van 800 jaar deur Hertog en Hertoë, wat met die regeergesag en soewereiniteit van dié lande bekleed was deur die adel en dorpe – verteenwoordigend van die State van die genoemde lande – regeer. Dit was 'n volkome regmatige regering, vry van tirannie, wat sowel die eer en reputasie van die genoemde Hertoë as die welvaart van die genoemde lande as hul inwoners tot voordeel gestrek het.⁶⁹ Marnix bepleit die behoud van die gesag van die State, synde die fondament waarop die land rus, wat nie ondermyn kan word sonder om die openbare belang te ruïneer nie en dat in alle aangeleenthede die soewereiniteit van die land by die State berus.⁷⁰ Die State is die konstitusionele middele om tirannieke optrede te staan.

67 Marnix van St. Aldegonde, "Short Exposition", (1587), p. 233.

68 Marnix, "Short Exposition", pp. 231-232.

69 Marnix, "Short Exposition", p. 230.

70 Marnix, "Short Exposition", p. 238.

3. Samevatting en konklusie

Die Middeleeuse politieke opvatting is in die loop van die sestende eeuse Nederlandse konstitusionele denke op verskeie wyses deurbreek. Een van die sterkste katalisators vir omvorming en verdieping van die Middeleeuse politiek denke was die beginsels van deelnemende en verteenwoordigende burgerskap. Vir dié doel het Nederlandse versetskrywers aansluiting gevind by Middeleeuse skrywers soos Marsilius van Padua, Baldus en Willem van Ockham se korporatiewe politieke standpunte. Baldus en Marsilius beskryf 'n korporasie as 'n "regsfiksie", waarvan slegs die individuele lede oor konkrete werklike bestaan beskik. Saam met die Romeinsregtelike leerstuk dat wat almal raak, deur almal goedgekeur moet word, het populêre instemming, deelnemende regering en verteenwoordiging belangrike katalisators in die ontluikende demokratiese denke geword. In aansluiting by verteenwoordigende regering het Marsilius die regsfiguur van delegasie gebruik as platvorm vir die beginsel van politieke inspraak en medeseggenskap. Die vraag of die delegans die gemeenskap of korporasie verteenwoordig, het William van Ockham se nominalistiese reaksie tot gevolg gehad naamlik dat die volk nie 'n individu is nie, maar 'n kollektiewe eenheid van individue en dat verteenwoordiging die individuele delegasie van lede van die gemeenskap behels. In die Nederlandse versetliteratuur was die idee van volksoewereiniteit en -vertteenwoordiging 'n voortsetting van Middeleeuse realistiese denke oor politieke medeseggenskap: Die State verteenwoordig die "hele liggaam" op 'n wyse soos wat die geheel self sou kon doen. By Vranck is die dorpsrade konsekwent kolleges wat die hele staat en die totale liggaam van inwoners verteenwoordig. Toenemend is verteenwoordiging in terme van delegasie vertolk met die State se lede as afgevaardigdes, wat die belange en regte van die onderdane verteenwoordig. Ten diepste is vryheid die hoogste doel waarvoor die verteenwoordigers en gedelegeerdes die belange van onderdane behartig. Teenoor burgerlike vryheid staan die slawerny van tirannieke regeerders wat die openbare belang minag en die land ten gronde rig. Deelnemende en verteenwoordigende regering is die middele wat in 'n demokratiese politieke orde die burgerlike vryheidsbelange van die onderdane teen tirannieke regering beskerm ter versekering van die openbare belang.

Bibliografie

- ALDEGONDE, M. VAN ST. 1567. *Vraye Narration et apologie des choses passees au Pays-Bas, touchant le fait de religion en l'an MDLXVI*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.
- ALDEGONDE, M. VAN ST. 1571. A Defence and True Declaration of the Things lately done in the Low Country, whereby may easily be seen to Whom all the Beginning and Cause of the late Troubles and Calamities is to be imputed. In: M. van Gelderen (Red.), *The Dutch Revolt*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-77.
- ALDEGONDE, M. VAN ST. 1582. Political Education containing Various and very important Arguments and Proofs ... In: M. van Gelderen (Red.), *The Dutch Revolt*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 165-226.
- ALDEGONDE, M. VAN ST. 1587. Short Exposition of the Right exercised from old Times by the Knighthood, Nobles and Towns of Holland and Westvriesland for the maintenance of the Liberties, Privileges and laudible Customs of the Country. In: M. van Gelderen (Red.), *The Dutch Revolt*. Cambridge: Cambridge University Press, 227-238.
- ANONIEM. 1576. *Vertoog ende openinghe om een goede, salighe ende generale vrede te maken in dese Nederlanden, ende deselven onder de ghehoorsaemheyte des Conincx, in haere oude voorspoedicheyt, fleur ende welvaert te brenghen*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.
- DU PLESSIS, L.J. 1941. *Die Moderne Staat*. Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkery.
- GILMOUR, R. 1904. *Samuel Rutherford. A Study. Biographical and somewhat critical, in the History of the Scottish Covenant*. Edinburgh & London.
- JUNIUS BRUTUS (Pseud.). 1994. *Vindiciae, Contra Tyrannos*. G. Garnet (Red.). Cambridge: Cambridge University Press.
- TREWHELLA, M.J. 2013. *The Doctrine of the Lesser Magistrates*. North Charleston: CReateSpace.
- VAN GELDEREN, M. 2002. Introduction. In: M. van Gelderen (Red.), *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-12.

VAN GELDEREN, M. 2002. *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590*. Cambridge: Cambridge University Press.

VAN WESEMBEEKE, J. 1568. *De bewijsinghe vande onschult van mijn heere Philip Baenreheere van Montmorency, Grave van Hoorne etc.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.

VAN WESEMBEEKE, J. 1569. *De beschrivinge van den geschiedenissen in der Religien saken togedraghen in den Nederlanden.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.